

І. В. Ярмульськааспірантка лабораторії інституційного виховання
Інституту проблем виховання
Національної академії педагогічних наук України

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ

У статті проаналізовано значення сучасної української літератури у формуванні соціальної компетентності учнів основної школи, акцентовано увагу на важливості формування життєвих цінностей у підлітків як невіддільного складника освітнього процесу. Сформульовано визначення поняття «соціальна компетентність» та з'ясовано закономірності її формування в учнів основної школи. Наведено перелік художніх творів, що входять до програми з української літератури для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів і мають вплив на ціннісно-мотиваційну сферу підлітків, вагомий виховний потенціал і сприяють формуванню соціальної компетентності підлітків. Детально проаналізовано повість-казку Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» з метою визначення її виховних можливостей і впливу на формування ключових компетентностей зростаючої особистості. Визначено важливість створення оптимального освітнього середовища для особистісного становлення підлітка. Окреслено роль вчителя української літератури в освітньому процесі як носія моральних цінностей, здатного зосередити увагу на аналізі художніх творів так, щоб словна реалізувати їхню виховну здатність. Виявлено виховний потенціал сучасної української літератури та обумовлено її поєднання з педагогікою у виховному процесі. Вказано мету навчального предмета «Українська література» в закладах середньої освіти та його вплив на учнів в умовах культурно-соціальної взаємодії, збереження історичної пам'яті, суспільної свідомості та формування життєвих орієнтирів, пріоритетів відповідно до вікового та емотивного рівнів зростаючого читача. Зроблено жанрово-тематичний огляд програмових художніх творів і текстів для позакласного читання для учнів основної школи. Проаналізовано умови розвитку української художньої літератури на сучасному етапі та визначено її місце серед інших видів мистецтв у вихованні і формуванні особистості; наголошено на впровадженні ідей, що позиціонують вивчення художніх текстів як соціальних і культурних проєктів, що допоможуть закласти життєві цінності підлітків; розглянуто сучасну українську літературу як один із засобів виховання підлітків, зазначено важливість позитивного впливу сучасної літературної освіти на формування соціальної компетентності учнів основної школи.

Ключові слова: формування соціальної компетентності, сучасна література, виховний потенціал, життєві цінності, підлітки.

Постановка проблеми. Художня література на всіх етапах свого розвитку акцентує увагу на центральній концепції образу людини. Тенденція зображення різнобічності особистості зумовила формування нерозривного зв'язку між літературою та педагогікою.

Варто зазначити, що художня література має велику перевагу серед мистецтв як засіб виховання гуманних почуттів і формування духовних цінностей. Визначено, що українські письменники й громадські діячі обґрунтували власні реформаторські ідеї у наукових працях, викладали педагогічні концепції в художніх творах, впроваджували їх у практичній діяльності. Отже, можна стверджувати, що художня література відіграє вагомий виховний функцію в реалізації педагогічних ідей [7, с. 132]. Важливою є роль літературної освіти і в процесі формування ключових компетентностей учнів основної школи, зокрема соціальної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади становлення соціальної ком-

петентності особистості у своїх працях визначили І. Бех, Н. Бібик, Н. Гавриш, А. Мудрик, О. Овчарук, О. Пометун. Зміст, структуру та способи формування соціальної компетентності дітей і молоді проаналізовано в дослідженнях Н. Борбич, М. Докторович, І. Зарубінської, Н. Калініної, О. Прашко, В. Шахрай. Сучасна література є об'єктом досліджень В. Агєєвої, В. Пахаренка, І. Андрусяка, Т. Гундорової, М. Кіяновської, Р. Харчук, І. Насмінчук. Різні аспекти літератури для дітей, її специфіку досліджували У. Баран, В. Вздутьська, Т. Качак, В. Кизилова, О. Луцевська, Г. Чух та інші вчені. Аналіз педагогічних досліджень свідчить, що соціальна компетентність трактується доволі широко, але вплив на її формування засобів сучасної української літератури досліджено не досить, що зумовлює вибір теми статті.

Мета статті. Головною метою роботи є висвітлення впливу літературної освіти на формування соціальної компетентності учнів основної школи,

окреслення специфіки виховного потенціалу сучасної української літератури для дітей та юнацтва.

Виклад основного матеріалу. Соціальний розвиток підлітків зумовлений їхнім соціальним досвідом, якостями, що сприяють комунікативній діяльності, ефективній взаємодії з іншими індивідами в мінливих соціокультурних умовах. Важливою умовою формування соціальної компетентності підлітків є не лише їхня здатність адаптуватися в суспільстві, дотримуючись певних норм і правил соціального життя, а й здатність проявити свою індивідуальність і суспільну значущість, важливу роль у формуванні соціального та культурного середовища.

Науково доведено, що система цінностей є регулятором поведінки людини та основою її успішної соціалізації в суспільстві. Цінності набувають значення лише в усвідомленні через почуття, у процесі їх вираження в безпосередніх взаєминах особистості із соціумом. Тому формування цінностей має бути невіддільним складником освітнього процесу: «Мета педагогічного впливу полягає у прилученні дитини до тих цінностей, що мають універсальне значення...» [9, с. 25].

На думку І. Беґа, «лише оволодівши разом із педагогом технологією створення певної духовної цінності, вихованець набуває в такий спосіб дієвих засобів для духовного самовиховання як відповідного саморозвитку. Без такої спільної діяльності твердження про те, що вихованець у підлітковому віці здатен до самовиховання й розгортає цей процес шляхом самонаказу, здається таким, що не відповідає дійсності» [3, с. 11].

Як зазначає дослідниця О. Прашко, розвиток соціальної компетентності учня залежить більшою мірою від створення психолого-педагогічних умов, зокрема спеціально організованої діяльності, під час якої дитина має можливість отримати теоретичні знання про соціальну реальність; застосувати наявний соціальний досвід у соціальній практичній діяльності; реалізувати індивідуальні потенційні лідерські можливості, сформулювати та розвинути ціннісні орієнтації та установки, які не вступають у протиріччя зі соціальними нормами; розвиватися як толерантна особистість, яка вміє приймати та поважати світогляд інших; навчитися впливати на соціальні ситуації, що можна змінити, та намагатися вплинути на ті, що, за загальною думкою, змінити неможливо; приміряти в дії різні соціальні ролі; навчитись встановлювати конструктивні відносини із соціальним середовищем, розв'язувати конфлікти ненасильницьким шляхом [8, с. 26].

На нашу думку, соціальна компетентність – це сукупність знань про орієнтацію особистості в соціальних ситуаціях; умінь виконувати різні соціальні ролі та взаємодіяти з оточенням у системі міжособистісних відносин; цінностей, що сприя-

ють реалізації особистості в соціальному просторі з дотриманням соціальних норм і правил.

Українська література має необмежені можливості для формування соціальної компетентності сучасних підлітків. Завдання вчителя – створити оптимальне освітнє середовище, мобілізувати знання й уміння, викликати зацікавлення до сучасної літератури, зосередити увагу на образах, які є носіями вагомих життєвих цінностей і моральних якостей. З раннього віку діти захоплюються казковими героями – носіями честі, хоробрості, справедливості. За допомогою літературних творів вчать розрізняти категорії добра і зла, щирості і підступності, моральності та аморальності. У процесі оволодіння художньою літературою зростаюча особистість вдосконалює вміння проводити аналогії з життям, відбувається становлення її світоглядних уявлень. Власне, вивчення української літератури сприяє формуванню національної самоідентичності, усвідомленню вагомості збереження історичної пам'яті народу. Усвідомлення виховного впливу літератури – «запорука прищеплення бажання робити добро як спонуку до позитивної життєдіяльності; усвідомлення важливої потреби уважного ставлення до ближнього, любові до нього; усвідомлення індивідуального призначення кожної людини, великої цінності людського життя; формування активної життєвої позиції» [11, с. 157].

Наукові дослідження вчених-літературознавців не дають однозначного твердження, який саме період у літературі вважається сучасним. Деякі дослідники вважають, що сучасною українською літературою є твори, написані з 1970-х років, тобто після покоління шістдесятників, інші вказують на принципові зміни в літературному процесі в період Перебудови, тобто з 1985 року. Але більшість наукових праць сучасною українською літературою вважають сукупність літературних творів, написаних українськими письменниками протягом останніх десятиліть, тобто від часу здобуття Україною в 1991 році незалежності й до сьогодні. Характерними ознаками сучасної української літератури стали звернення до раніше заборонених тем, використання нових стилістичних прийомів, різноманітність жанрів і переосмислення історичної пам'яті та соціальних проблем. Не є винятком і дитяча література, яка зазнала суттєвих жанрових, тематичних і стилістичних змін.

Головна мета навчального предмета «Українська література» в закладах середньої освіти – знайомство учнів із найбільш вагомими досягненнями національної літератури та культури, виховання національно свідомого громадянина України, компетентного читача; формування його моральних загальнолюдських цінностей, розвиток творчих здібностей та естетичного смаку; духовне збагачення й самореалізація в сучасному

суспільстві, ствердження гуманістичного світогляду особистості. Дослідниця В. Агеєва стверджує, що «література – один із найважливіших із-поміж шкільних предметів, які формують ціннісні ієрархії. Обговорення в класі гарного роману чи п'єси – це розмова про моральний вибір, про добро і зло, про відповідальність за свої дії, про ідеали... На уроках літератури усталяються естетичні норми, чуття краси» [1].

Отже, література, з якою знайомиться дитина на шляху свого особистісного становлення, суттєво визначає та скеровує надалі потік потенційних читацьких компетентностей. Інформаційне середовище, актуальні культурно-соціальні інтеракції, культурна пам'ять і суспільна свідомість формують певні орієнтири, пріоритети та цінності відповідно до вікового та емотивного рівнів зростаючого читача [2].

Для прикладу розглянемо повість-казку Галини Малик «Пригоди Алі в країні Недоладії», головна героїня якої, школярка Аля, потрапляє до світу, створеного з недороблених людських справ. Власне, потрапляє героїня в цю країну, бо має теж таку погану звичку – не завершувати розпочате. Авторка акцентує увагу на рисах характеру, які сприяли формуванню негативної звички – безвідповідальність, схильність до лінощів, слабкість волі, безпечність. Після знайомства з місцевими жителями та спостереження за їхнім важким життям Аля усвідомлює наслідки своєї поведінки: своєю недбалістю вона змушує страждати інших, та вирішує викоринити свою проблему – усі справи треба доробляти до кінця, бо недороблені справи ведуть до негативних наслідків. Перша завершена справа – пришите крильце бабки – спонукала до висновку, що зроблені справи приносять моральне задоволення головній героїні твору. Тож можемо спостерігати позитивні зміни в її ставленні до навколишніх. Моделюючи сюжет твору, авторка використовує низку символічних значень, зокрема, сама фантастична країна Недоладія символізує наслідки людської недбалості, а кожен окремий персонаж є носієм тих рис характеру, які має проаналізувати головна героїня і, власне, юні читачі разом із нею: Недоладько – працьовитість, відданість, Недопопелюшка – дружелюбність і безкорисливість, Недовус – щирість, привітність, Недочеревик – жадібність, егоїзм, Недороль Х – бездіяльність, боягузтво, Недорадник – жорстокість, хитрість. Заглибившись у зміст твору, учень може прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки певних соціальних явищ і дати їм оцінку. Виховний потенціал твору розкривається через аналіз таких соціальних цінностей, як колективізм, солідарність (взаємини мешканців країни Недоладії, які прагнуть покращити життя у своїй країні), відкриття життєвих цілей (головні герої прагнуть соціальної безпеки та соціального успіху), формування

життєвих стратегій (поведінка головної героїні Алі, переосмислення нею власної поведінки, її ставлення до життя та виконання доручень). Спостереження читача за взаєминами головної героїні з мешканцями фантастичної країни спонукає до роздумів про втілення соціальних ролей та їхній вплив на внутрішні резерви особистості. Пройшовши низку випробувань і заручившись підтримкою нових друзів, головна героїня Аля змогла знайти вихід із важкої життєвої ситуації, що докорінно змінює її погляди на життя, ставлення до себе та навколишніх.

Галина Малик, порушуючи у своєму творі такі морально-етичні проблеми, як добро і зло, відповідальність за власні вчинки і безпечність, боягузтво і хоробрість, лінощі і працелюбність, уміння вистояти перед негараздами, дбайливе ставлення до себе та до інших, взаєморозуміння батьків і дітей, стосунки в сім'ї, відкриває читачам непорушну істину, що найкращою справою є та, яка має позитивний результат не лише для однієї особи, а й для її оточення.

Зважаючи на вищезазначене, варто назвати художні твори, проблематика яких може суттєво впливати на ціннісно-мотиваційну сферу підлітка, зокрема, їх аналіз може оптимально сприяти формуванню соціальної компетентності. Це такі твори сучасної української літератури з навчальної програми для загальноосвітніх навчальних закладів, як повість «Таємниця козацької шаблі» З. Мензатюк (5 клас); повість «Джури козака Швайки» В. Рутківського, повість «Таємне Товариство боягузів, або засіб від переляку № 9» Л. Ворониної (6 клас), повість «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських» М. Павленко (7 клас); повість «Шпага Славка Беркути» Н. Бічуя, повість «Місце для дракона» Ю. Винничука (8 клас). Не менш вагомими є твори художньої літератури для позакласного читання, що сприяють формуванню соціальної компетентності учнів, зокрема повісті «Драconi, вперед!» К. Штанко, «Легенда про юну Весну» Н. Дев'ятко, «Друзі за листуванням» О. Луцєвської, «Арсен» І. Роздобудько, «Школярка з передмістя» О. Думанської, збірки оповідань «Сестро, сестро» О. Забужко та «Щоденник ельфа» Н. Малетич.

В. Шахрай вважає, що для формування життєвих цінностей у підлітків доцільно використовувати притчі, в яких розкривається смисл різних сторін людського буття, літературні твори чи їхні уривки, висловлювання відомих людей, публікації в друкованих засобах масової інформації чи в інтернет-виданнях, історичні факти, приклади з реального життя. Слід звернути увагу на використання творів сучасних українських письменників, які пишуть для дітей чи про дітей. Серед них можна назвати такі художні твори, як «140 децибелів тиші» А. Бачинського, «Солоні поцілунки»

О. Купріян, «Не озирайся і мовчи» М. Кідрука та інших [14, с. 175].

Учитель, на думку С. Мірошник, має використати змістовий потенціал художньої літератури для становлення учня як особистості, спланувати організацію навчальної діяльності, що зумовлює побудову пізнання літератури як активного комунікативного процесу, що передбачає обговорення, висловлення думок, бачень, тверджень, їх обґрунтування, а також оцінювання ситуацій, подій, явищ, вчинків, положень, результатів діяльності тощо. Цьому слугуватиме застосування активних методів і прийомів навчання, зокрема інтерактивного навчання, технології розвитку критичного мислення, евристичної бесіди, дискусії, проєктної навчальної діяльності тощо [6, с. 115].

В. Сухомлинський переконував: «Література – це предмет, покликаний вчити жити... Справжній словесник завжди кудись веде, до чогось закликає» [10]. Відповідна організація освітнього процесу сприятиме самостійному осмисленню художнього тексту учнями, спонукатиме до детального аналізу описаних подій, вчинків персонажів, причин і мотивів їхньої поведінки. співставлення зображуваного з безпосереднім досвідом реципієнта. Так оцінювання сприятиме здатності приймати рішення, робити вибір, брати відповідальність, шукати шляхи подолання конфліктів. Художня література демонструє варіанти моделей поведінки у різних життєвих ситуаціях, особливо якщо відбувається емоційний вплив на почуття юного читача, коли виникає можливість пережити відчуття, презентовані в художньому творі, коли читач сприймає емоції образу-персонажа як власні та разом із ним шукає шляхи подолання життєвих труднощів.

Безперечно, важлива роль у цьому процесі відведена і вчителю, який має бути взірцем для зростаючої особистості, наставником, який допоможе у трактуванні художнього тексту віднайти ті чинники, які сприятимуть розвитку духовної культури: «Він сам повинен знати і вміти те, чим намагається оволодіти той, хто навчається» [4, с. 29]. С. Мірошник зазначає: «Без педагога, для якого толерантність – основоположний принцип побудови стосунків, спілкування, діяльності, ставлення до себе та інших у соціумі, процес формування цінностей учнів у вивченні навчальних предметів, зокрема й української літератури, в умовах закладу загальної середньої освіти є неможливим» [6, с. 115].

Отже, більшість творів, запропонованих до вивчення у шкільному курсі української літератури та для позакласного читання, презентує теми, що торкаються проблем побудови взаємин особистості з іншими представниками соціуму; дотримання соціальних норм і прав; вербалізації власних думок, прагнень.

Висновки і пропозиції. Отже, вивчення сучасної української літератури в закладах загальної середньої освіти має бути соціальним і культурним проєктом, що містить ідеї справжнього, близького сучасним підліткам соціуму, ідеологічної системи, що допоможе закласти життєві цінності та сформувати соціальну компетентність. Цілком справедливим є те, що вивчення сучасної української літератури має стати важливим складником у процесі формування соціальної компетентності учасників освітнього процесу, зокрема учнів основної школи.

Список використаної літератури:

1. Агеева В.П. Урок літератури як спосіб виховати ненависть до читання. URL: <http://litakcent.com/2019/09/13/urok-literaturi-yak-sposib-vihovati-nenavist-do-chitannya>.
2. Баран У.С. Дитяча та підліткова література: процеси ідеологічної та естетичної канонізації-деканонізації. URL: <http://urccyl.com.ua/aktualno/aktualni-dumky/item>.
3. Бех І.Д. Духовні цінності як надбання особистості. *Рідна школа*. 2012. № 1–2. С. 9–12.
4. Горностаев А.О. Образование руководителей общеобразовательных учреждений: проблемы, ориентиры, поиск решений. *Инновации в образовании*. 2011. № 11. С. 24–34.
5. Малик Г. «Незвичайні пригоди Алі». Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2015. 223 с.
6. Мірошник С.І. Формування толерантності учнів у вивченні української літератури в закладі загальної середньої освіти. *Народна освіта*. 2019. № 2 (38). С. 112–116.
7. Осіпчук Г.В. Виховний потенціал художньої літератури у формуванні особистості майбутнього педагога (на матеріалі творчості Степана Павленка). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. № 2 (2). С. 130–139.
8. Прашко О.В. Особливості розвитку соціальної компетентності у підлітків. *Наука практиці*. 2013. № 11 (18). С. 23–27.
9. Сухомлинська О.В. Сучасні цінності у вихованні. *Шлях освіти*. 1991. № 1. 24–25.
10. Сухомлинський В.О. Джерело Невмирущої Криниці. *Літературна Україна*. 1970. № 33 (28 квітня). С. 2.
11. Телехова О.П., Тесленко О.В. Виховні аспекти уроку словесності. *Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Наукові записки кафедри педагогіки*. Харків, 2012. С. 156–162.
12. Українська література 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9klas/onovlennya-12-2017/>

na-sajt-ukrayinska-literatura-5-9-z-chervonimdoc-2.pdf.

13. Шахрай В.М. Формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва. *Ін-т проблем виховання НАПН України*. Біла

Церква : Вид. Пшонківський О.В. 2016. С. 24–26.

14. Шахрай В.М. Важливість розширення видів діяльності підлітків у процесі формування в них цінності життя. *Інноваційна педагогіка*. 2019. № 14 (2). 173–177.

Yarmulska I. Educational potential of modern Ukrainian literature in the formation of social competence of adolescents

The article analyzes the importance of modern Ukrainian literature in the formation of social competence of primary school students; emphasis is placed on the importance of forming life values in adolescents as an integral part of the educational process. The definition of the concept of “social competence” is formulated and the regularities of its formation in primary school students are clarified. Translations of works of art, which were included in the program of Ukrainian literature for 5–9 grades of secondary schools and were to be in the value-motivational spheres of adolescents, are given, significant educational potential and contribute to the formation of social competence of adolescents. Galina Malik’s fairy tale “The Unusual Adventures of Ali in the Country of Nedoladiya” is analyzed in detail in order to determine its educational capabilities and influence on the formation of key competencies of the growing personality. The importance of creating an optimal educational environment for the personal development of the adolescent is determined. The role of a teacher of Ukrainian literature in the educational process as a bearer of moral values, able to focus on the analysis of works of art so as to fully realize their educational ability. The educational potential of modern Ukrainian literature is revealed and its combination with pedagogy in the educational process is conditioned. The purpose of the subject “Ukrainian Literature” in secondary education and its impact on students in terms of cultural and social interaction, preservation of historical memory, public consciousness and the formation of life goals, priorities in accordance with the age and emotional level of the growing reader. A genre-thematic review of program works of art and texts for extracurricular reading for primary school students has been made.

The author analyzes the conditions for the development of Ukrainian fiction at the present stage and determines its place among other arts in the education and formation of personality, emphasizes the introduction of ideas that position the study of literary texts as social and cultural projects that will help to lay the life values of adolescents. Considers modern Ukrainian literature as one of the means of educating adolescents and notes the importance of the positive impact of modern literary education on the formation of social competence of primary school students.

Key words: formation of social competence, modern literature, educational potential, life values, adolescents.